

UOT 801

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2025.1.214>

FƏXRƏDDİN EYLAZOV

ƏRƏB ƏLYAZMALARI VƏ ƏLYAZMA ƏNƏNƏSİ

Bu araşdırmanın məqsədi ərəb əlyazması ənənəsi haqqında onun yarandığı gündən 20-ci əsrə qədər tam məlumat vermək, onun ən mühüm xüsusiyyətlərini açıqlamaq, ərəb əlyazmasının hər tərəfini araşdırmaq, keyfiyyət və ədədi xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaqdır.

Ərəb dilində yazılmış əlyazmalar orta əsrlərdən dünya elm və mədəniyyəti tarixində mühüm rol oynamışdır. Bu zəngin irsin formalaşmasında təkcə ərəblər deyil, bütün xilafət xalqları, türk-müsəlman alimləri də mühüm töhfələr vermişlər. Bu əlyazmaların əksəriyyəti ölkəmizdəki kitabxanalarda və şəxsi kolleksiyalarda qorunur və oxucuların ixtiyarına verilir. Təəssüf ki, bütün elm sahələri üçün mənbə təşkil edən bu əsərlərin əksəriyyəti lazımi səviyyədə tədqiq edilməmiş, kataloqlaşdırılmamış, hazırlanmış kataloqlar kifayət qədər məlumatla təchiz olunmamışdır. Bu məqalədə dünya alimlərinin orta əsrlərdə qələmə aldığı bu əlyazmaların xüsusiyyətləri və elmi dəyəri açıqlanmağa çalışılmışdır.

Açar sözlər: ərəb dilli əlyazma, mənbə, müəllif, nüsxə, elm tarixi.

Giriş. Quran müsəlman dünyasında tez-tez oxunan və üzü köçürülən bir kitabdır. Sonrakı əsrdə müəlliflərin və onların əsərlərinin sayı, yüzlərlə kitabların nüsxə sayı sürətlə artmış, dünyəvi və dini mövzularda çoxlu əsərlər yazılmışdır. VII-VIII əsrlərdən başlayaraq əlyazma sənəti yavaş-yavaş, lakin tərəddüd etmədən inkişaf edib, geniş yayıldı. Buna baxmayaraq, elm ilk əlyazmaların yox olması qorxusu ilə üzləşir.

Ərəbcə yazılmış kitabların mənbə və yaranma yolları ümumiyyətlə aydındır. Bu kitablar, ilk növbədə, İslamdan əvvəl yaranmış və xalqın yaddaşında qalmış şifahi ədəbiyyatın transkripsiyası, ikincisi, başqa dillərdən tərcümələr, üçüncüsü, ilk İslam dövrünün ictimai düşüncəsinin və ədəbi yaradıcılığının məhsulu kimi formalaşmışdır. Ərəb dilində yazılan əsərlərin tarixi siyasi, sosial və mədəni faktların cəmi ilə müəyyən edilir.

Ərəb yazılı ədəbiyyatının böyük həcmi, şübhəsiz ki, çoxlu sayda müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır. Bu yazıçıların sayı o qədər çoxdur ki, bu gün bu rəqəmi dəqiq müəyyən etmək mümkün deyil. Bu mövzuda çoxlu kataloqlar, sual kitabçaları yazılsa da, ərəb dilində yazan alim, şair və yazıçıların adları, onların yazdıqları əsərlərin siyahısı tam müəyyən edilməmişdir. Çünki əlyazmaların heç də hamısı kataloqlaşdırılmayıb və əlyazma formasında olan əsərin və ya əsərlərin adını və müəlliflərinin adlarını asanlıqla müəyyən etmək mümkün deyil. Digər çətinlik isə kataloq və əlyazmalarda adı çəkilən alimlərin əsərlərinin günümüzdə qədər gəlib çatmamasıdır.

Hətta bir çox alim və yazıçılar elm tarixində mühüm rol oynasalar da, onlar adları itib və haqqında məlumat qalmayıb [8, s. 58].

Bəzi əsərlər səhvən başqa müəllifin əsəri kimi qeydə alınmış və ya xalq ədəbiyyatı nümunələri yazılı əsərlərlə qarışdırılmışdır. Çünki xalq ədəbiyyatı nümunələrini yaradanlar, yəni bu əsərlərin əsl müəllifləri və şairləri o dövrdə nə yazır, nə də mütaliə edirdilər. Bu şair və yazıçıların əsərləri sonradan başqaları tərəfindən qələmə alınsa da, adları bir-birinə qarışmış, bəzən əfsanəvi insanlar xalq şeirləri, rəvayətlər, lətifələr, deyimlər, laylalar yazmışlar. Bu şair və yazıçıların sayı həddən artıq çoxdur. Bir çox tanınmış alim və şairlər öz əsərləri ilə yanaşı xalq ədəbiyyatı nümunələrini də toplayıb qələmə alıblar. IX əsr şairləri Əbu Təmmam və əl-Buhturi ərəbcə “əl-Həmasa” (Qəhrəmanlıq) məsnəvisini qələmə alan şairlərdir [9, s. 45].

Tərcümə ədəbiyyatı ərəb yazılı ədəbiyyatına bir çox xarici yazıçıların da adını daxil etmişdir. Bu əcnəbi yazıçıların adları yəqin ki, şifahi tərcümə yolu ilə ərəb kitablarına salınmışdır. Çünki fərqli xalqların xalq ədəbiyyatı əsərləri və digər ədəbi əsərlər ərəb dilində nəql edilir, nüsxəçilər onları yazıya alırdılar. Xristianların və yəhudilərin müqəddəs kitabları da ərəb dilinə tərcümə olu-

nurdu. Bu yazılı və ya şifahi tərcümələrdə bəzi məna dəyişiklikləri; xüsusən müəllif adının orijinaldan fərqli vurğulanması, adların təhrif edilməsi, bir neçə müəllifin adının bir adda birləşdirilməsi və bu kimi səhvlərə yol verilib. Bu zaman tərcüməçilərin adları ya tamamilə unudulmuş, ya da müəllifin adı kimi tələffüz edilmişdir [5, s. 52].

Kopyalanan mətnlərə və ya tərcümə edilmiş mətnlərə anonim mətn kimi baxılmış, onlarda olan məlumatlardan məsuliyyətsiz istifadə edilmiş, lazımi məlumatlar alınmamışdır. Ərəb dilində bir çox əsərlər yazılı mətnlərin yerinin dəyişdirilməsi və yenidən yerləşdirilməsi yolu ilə yazılmışdır. Başqa bir müəllifin əsərinin bir hissəsini və ya hamısını öz kitabına daxil etmək normal, hətta təqdir və bəyənilən hal sayılır. Vəcdanlı yazarlar mənbəni açıqlayıb, digərləri isə bunu ört-basdır etməyə çalışıblar. Kompilyasiyaları və xülasələri redaktə etmək, kolleksiyaların toplanması vasitəsilə müəlliflərin iş üsullarının inkişafının nəticəsi idi [3, s. 7].

Mövcud kitabları şərh edərək yeni əsərlər yazmaq çox erkən yaranmış və geniş yayılmışdır. Hətta bəzi tərcümə olunmuş ədəbiyyatların orijinalları təfsir şəklində yazılmışdır. Bu tip əsərlərdən birincisi Quran təfsirləri olmuşdur. Şeirlər, hədislər, məntiq, qrammatika, ritorika, tibb və riyaziyyat kitablarına da şərh verilmişdir. Eyni şərh dəfələrlə şərh edilirdi. Orijinalın müəllifi öz əsərini şərh edə bilirdi. Şərlərin özləri də şərh edilmişdir. Beləliklə, bu rəqəm beş və ya altı ola bilirdi. Əsərin bütün bu təfsirlərini, çıxarışlarını, tərtib və ixtisarlarını bir araya gətirsək, bu kitabların nüsxələri bir kitabxanani əhatə etmiş olur [2, s. 95].

Təfsirlərin əksəriyyəti dərin mənalı, yüksək bədii dəyərə malik əsərlərdir. Bu məlumatlardan əlavə, təfsirlərdə qədim əsərlərin orijinal mətninin olduğu və qorunduğu orta əsr alimləri tərəfindən bilinməkdə və yüksək qiymətləndirilmişdir.

Mətnlərin köçürülməsi və məlumatların dəyərləndirilməsi. Orta əsrlərdə ərəb dilində yazılan əsərlərin mühüm xüsusiyyəti bu əsərlərdə müəyyən şəxslərə çoxlu müraciətlərin olmasıdır. Hər hansı hadisə və ya faktla bağlı verilən məlumat, bəyanat və ya rəy çox vaxt bu hadisənin şahidi olan hər hansı bir şəxsin sözlərinə əsaslanır. Adətən bu şəxsin adı yazılır, adı aydın olmayanda nadir hallarda qeyri-müəyyən ifadələr işlədilir. Aydın olmaq üçün, bu cür sitat gətirmə proseduru real və ya uydurma müəllifin kitabına istinad etməkdən fərqlidir. Bu vəziyyəti yuxarıda qeyd etdiyimiz ərəb yazılı ədəbiyyatının yaranması və yetkinləşməsi prosesi ilə izah etmək olar. Bu ədəbiyyatın mühüm bir hissəsini şifahi ədəbiyyatı yazıya çevirmək təşkil edir.

Şifahi mənbə göstərilməklə yazılı mətnin sənədləşdirilməsi və bu üsul ənənəvi hesab edilməməlidir. Bununla belə, ərəb ədəbiyyatı mətn daxili istinad zənginliyi ilə üstündür. Yazının yaranması və inkişafı ilə danışanın hekayəsinə əsaslanan biliklər sənədləşdirilməyə və terminologiyadan istifadə olunmağa başlandı. Təhsil dəyişdi və formalaşdı. Alim tələbəsinə yazıdan istifadə etmək imkanı verildi. Yaddaşı yaxşı olanlara dəyər verilir və etibar edilirdi. Yaddaşa yazıdan daha çox əhəmiyyət verilmirdi. Bir və ya iki dəfə uzun mətnləri dinlədikdən sonra mətnləri çox yaxşı əzbərləyən və bu mətnləri uzun müddət yaddaşlarında saxlaya bilən insanlar haqqında maraqlı əhvalatlar danışılıb. Yaddaşın və mətni yaxşı yadda saxlamaq bacarığının təkmilləşdirilməsi keçmişdə və sonrakı dövrlərdə də təşviq edilmişdir. Mətnləri köçürmək bu inamsızlığı aradan qaldırmağa kömək etməli idi. Mətnləri əzbərləmənin və ya yazmağın müsbət və mənfi tərəfləri haqqında çoxlu hekayələr və şeirlər yazılıb [2, s. 39].

Nəticədə alim öz şagirdinə mətni yazdırdı ki, bu da gələcəkdə tamamilə yazmaq və yaddaşdan yalnız nəzarət məqsədləri üçün istifadə etmək erasını başlatdı. Bu üsulun yenidən formalaşdırılmasına kitab ənənəsində rast gəlinir. Bundan sonra bütün tədris proqramlarında yuxarıda təsvir edilən şifahi və yazılı ötürülmə ilə birlikdə əlyazma kitabları işlənirdi. Bu tədris proqramlarına məntiq, riyaziyyat və digər elm sahələrində yazılmış əsərlərin ərəb dilinə tərcümə edilmiş və ya bu əsasda hazırlanmış mətnləri daxil edilmişdir. Bu mətnlərdə isnada ehtiyac yox idi.

Tələbə kurs zamanı öyrəndiyi əsərin mətninin yeni nüsxəsini hazırlayır, nüsxəni bitirdikdən sonra mətni özü təkrar söyləmək üçün müəllimindən icazə (icazet) istəyərək alırdı. Belə ki, o, qa-

nuni olaraq bu əsəri yazılı və şifahi formada çatıra və bu əsərin məzmununu başqalarına öyrədə bilər. Onun müəllimindən sitatında tanış sözlər işlədilib: “oxumaq”, “dinləmək”, “icazə” və ya sadəcə olaraq “da”, “dan” kimi istifadə edilirdi. Əhəmiyyətli olan müəllimindən aldığı “köçürmə haqqı” (hakku'r-rivaye) idi [2, s. 61].

Elmə can atan adam müəlliminin köməyi ilə əsərləri öyrənər və hər bir iş üçün “icazə” alırdı. Sonra başqa bir müəllim və ya müəllimlərlə oxuyar, bəzən təhsil məqsədi ilə bir şəhərdə təhsilini başa vurduqdan sonra başqa bir şəhərə gedir və başqa müəllimlərlə birlikdə təhsilini davam etdirirdi. Bəzən eyni işi müxtəlif müəllimlərdən öyrənər və öyrəndiklərini müqayisə etmək imkanı olurdu.

Başqalarından öyrənmə üsulu da sınaqdan keçirilə bilər. Müəllimlə şagird yerlərini dəyişir, hər biri fərqli əsərlər oxuyur. Alimin təhsil səviyyəsi və nüfuzu oxuduğu kitabların sayı və müəllimlərinin nüfuzu ilə ölçülürdü. Təhsilli və alim olmağın sərhədləri qanun çərçivəsində tənzimlənməyib və diplomla sənədləşdirilməyib. Lakin 12-ci əsrdə İspaniya vasitəsilə bəzi ərəblərin təsiri altında olan Avropa universitetlərində verilən təhsil “bakalavr” elmi dərəcəsi ərəbcə “hökumətin ötürülməsi” düsturu olan “bi-hakki'r-rivaye”dəndir (Ebied and Young, 1974). Avropada müsəlman coğrafiyası və kollec tipli ali məktəblər. Təhsildə hüquq çox vaxt tək bir kurs tədris olunurdu. Konfranslar, müzakirələr və s. formada olan sxolastik təhsil ilk dəfə meydana çıxdı [1, s. 29].

Nüsxə və kitab ticarəti. Yaxın və Orta Şərqdə texnologiyadan istifadə edərək kitabların çoxaldılması yolları məlum deyildi. Kitab yazmaq ənənəsini yaşatmağın yeganə yolu kitabları köçürmək idi. Nüsxəçilər saylarına görə bu peşənin ən böyük qrupu idi. Nüsxəçiləri iki qrupa bölmək mümkündür: peşəkar nüsxəçilər və maraqdan və ya zərurətdən əlyazmaları köçürənlər. İkinci qrupa əsasən tələbələr daxil idi. Çünki təhsil mütləqdir öyrənilən kitabların tələbələr tərəfindən köçürülməsi idi. Bu müsəlman dünyasında əlyazmaların sürətlə yayılmasının səbəblərindən biri idi. Çünki şəhər əhalisinin önəmli bir hissəsi gələcəkdə dövlət qulluqçusu olmaq istəyənlər, ruhanilər, tacir və sənətkarların əksəriyyəti, xüsusən də cəmiyyətin zəngin təbəqəsi, gələcəkdə yazıçı, alim olmaq istəyən insanlar təhsil almaq istəyirdilər. Şəxsi istifadə üçün əl ilə yazılmış surət əsl elm adamlarının və ədəbiyyatsevərlərin say göstərdiyi sahə idi. Belə əlyazmaların sonunda nüsxə mətnində ənənəvi “Özüm üçün yazdım” (ketebəhuline-nefsihi) cümləsi yer alır [6, s. 156].

Alimlərin tərcümeyi-hallarını özündə əks etdirən əsərlərdən onların kitabları köçürməklə bilik əldə etdikləri və bu yolda böyük say göstərdikləri məlum olur. Məsələn, məşhur Əbu Bəkr Məhəmməd bin Zəkəriyyə ər-Razi (vəfatı 925) çoxsaylı əsərlər köçürüb [6, s. 72].

İlk nüsxəçilər haqqında məlumat Əməvilər dövrünə təsadüf edir. Sonralar, xəlifə Məmunun dövründə məşhur yazıçı və tərcüməçilərin xüsusi nüsxəçiləri var idi. Tarixçi əl-Vaqidinin iki qulamu gecə-gündüz əlyazmaları köçürməklə məşğul idi. Məşhur filosof əl-Kindi zəngin olduğu üçün bir qrup nüsxəçiləri işə götürmək imkanı əldə etdi. Bu misalları çoxaltmaq olar. Yazıçıların və alimlərin əhəmiyyətli bir hissəsi əlyazmaların surətini çıxarıb satmaqla dolanırdı.

VIII əsrdən başlayaraq bütün müsəlman ölkələrində əlyazma ticarəti inkişaf etmiş və geniş yayılmışdır. Əlyazma ticarəti ilə məşğul olan şəxsə “varrak” deyirdilər. Bəzən sifarişlə kitabları köçürürdü. Bir çox alim və şairin kitabları varaka yolu ilə yazılmışdır [7, s. 49].

Əsər və əlyazma. Orta əsr ərəb yazılı ədəbiyyatında tamamlanmış əsər ənənəvi hissələrdən ibarətdir: başlıq, ön söz, əsas mətn, nəticə.

Əsas mətnin qurulması əsərin mövzusunun, aid olduğu sahədə olan ənənədən asılıdır. İşdə istifadə olunan materiallar və müəllifin şəxsi yanaşmasından asılı olaraq formalaşırdı.

Dil və ədəbiyyat məlumatlarını müntəzəm olaraq yazmaq üçün hərflərin, yəni əlifbanın təklif etdiyi potensial vasitələrdən ərəb yazılı mətnlərinin ilkin mərhələlərində və dilin lüğətlərinin yaranmasında istifadə edilmiş, sonralar digər lüğət tipli əsərlərdə də istifadə edilmişdir. Əlifbanın istifadəsinin bir çox variantına əlifbaya uyğun tərtib edilmiş linqvistik, terminoloji, coğrafi, bioqrafik lüğətlərdə və başqa əsərlərdə rast gəlmək olar [10, s. 82].

Əsərlərin təşkilinin digər mühüm üsulu mövzunu əsas götürməkdir. Bu üsul ilk növbədə fiqh, antologiya və ədəbiyyat dərgilərində, təsvirləri ehtiva edən elmi əsərlərdə və bəzi hədis kitablarında tətbiq edilmişdir. Tibb, botanika, zoologiya və mineralogiya aid əsərlərdə Qədim və Yunan ənənələrinə əsaslanırdı. Lakin görünür ki, leksikoqrafiya, qrammatika, hüquq və ədəbiyyat əsərlərində redaktə üsulu ərəb materialı əsasında sərbəst şəkildə işlənir.

Tarixi əsərlərdə insanlar və hadisələr haqqında monoqrafiyalar, şəcərələr və tərcümeyi-hallar üçün xronoloji ardıcılığı təqdim etmək təbii görünə bilər [4, s. 11].

Coğrafi-topoqrafik işlərin xüsusiyyəti ərazilərin (iqlim, əyalət, məhəllə) və marşrutların mün-təzəm olaraq müəyyən edilməsidir.

Fəlsəfə, məntiq, həndəsə və arifmetik əsərlərin tərcüməsi, məntiqə əsaslanan və dəlil göstərən izahı ilə ərəb ədəbiyyatına daxil olmuş, sonralar ümumi elm sistemində, kəlamda, fiqhın nəzəri bölmələrində, qrammatika, kosmos elmi, əxlaq və tarix elmlərində geniş tətbiq edilmişdir.

Ayrı-ayrı ifadə üslublarının və yaradıcılıq prinsiplərinin vəhdəti elmin və ədəbi əsərin müxtəlif sahələrində müşahidə olunurdu. Nəticədə bir çox əsərlər məzmunca boş idi. Bu, iş növlərinin çoxalmasına, mətnlərin uzadılmasına və ya qısaldılmasına, bölmələrin yerini dəyişdirməyə və ya yeni bölmələr əlavə etməyə imkan verdi. Amma çox şey müəllifin istedadından, iş üsulundan, kitabın yazılma məqsədindən (tədris, sual, populyar, xüsusi) asılı idi. Şərhlərin, annotasiyaların, çıxarışların və əlavələrin proqram xüsusiyyətləri orijinal əsərlərin proqram sistemindən götürülmüşdür. Orta əsr ərəb ədəbiyyatında istifadə olunan ifadə vasitələrinə yeni heç nə gətirmədi. Amma şərhlər yazılan zaman məlum məzmunu yeni variasiyalar əlavə olunur, mətnlərdəki boşluqlar doldurulur, mətn genişləndirilir və ya qısaldılır [2, s. 91].

Əsər və ya əlyazma deyəndə termin kimi istifadə edirlər söz kitabıdır. İstifadə və məna baxımından bu termin universaldır. Kitab sözü dedikdə təkcə hər hansı formatda, həcmdə və məzmununda olan kitabı deyil, həm də hər hansı yazılı mətni, aktı, sənədi və ya sənədi nəzərdə tuturuq. Məktub da eyni mənalı söz kimi nəzərə alınır. Bu söz ərəbcə yazılmış əksər əsərlərin adlarında ilk işlənir. Çox vaxt hədislərdə, fiqh əsərlərində və lüğətlərdə hər hansı bölmənin adı kimi istifadə olunur. Əslində, “kitab” sözü ərəbcəyə arami dilindən daxil olub, ərəb dili ilə sinonimləşib və “kətəbə” (yazmaq) sözündən götürüldüyü güman edilir. Bu kök hərflərlə (katip, hərf və s.) çoxlu yeni sözlər əmələ gəlmişdir [11, s. 103].

Risalə termini ilkin mənasını saxlayır və yazılı mətn və ya məktub deməkdir. Elmi və dini əsərlərin başlıqlarında geniş istifadə olunur.

Ədəbi janrların müəyyən edilməsi həmin janra aid olan bütün əsərlərə və ya müəyyən bir əsər növünə şamil edilir. Məsələn: “təfsir” – Quranın təfsiri; “qəsidə” – şeir; “hekayə”, “məsəl”, “sira” – hekayə, xalq romanı, dastan, həyat hekayəsi; “zic” – astronomik qrafik; “şərh”, “haşiyyə”, “talik” – təfsir, izah; “muhtəsər”, “hüləsə”, “multəkat”, “təlxis”, “müləhhas”, “muhtar”, “muctebe”, “muntəka”, “nubza”, “müntaxab”, “muktadab” – ixtisar, görkəmli əsər, tərtib; “zey’e”, “tekmile”, “tetimme”, “ziyade” – əlavə, davam. Bu terminlər bəzən cəm şəklində də işlənir: “qisas”, “hikayat”, “siyar”, “məkamət”, “təvərih”, “havaşi”, “təlikat”, “multəkatat”.

Əsərdəki bölmələr: “kitab”, “sifr” – kitab; “cuz”, “hissə”, “bab” – hissə; “fəsil” – fəsil; “məqalə” – məqalə; Buna “dəri”, “mucelled” – dəri deyilir. Bir iş üçün xüsusi olaraq düşünülmüş nadir adlar Məsələn: “elm” – janr, elm sahəsi (fəlsəfə və biblioqrafiya əsərlərində), “hekayə”, “məkame”, “zıkr”, “mənzil” və s. rast gəlinir. Əsərin hər bölməsi seriya nömrəsi, xüsusi başlıq və ya hər ikisinin birləşməsini alır. Bölmələr üçün xüsusi sifariş yox idi. Hər bir yazıçı fəsilləri öz üslubuna uyğun seçir və düzürdü; “kitab” və “cild” böyük fəsillər üçün, digərləri isə daha qısa fəsillər üçün istifadə edilmişdir [8, s. 67].

Hər bir elm sahəsində yazılan əsərin bölmə və fəsillərini müəyyən etmək üçün terminologiya mövcud olmuşdur. Məsələn, Quran surə və ayələrə, hədis və fiqh əsərləri kitablara bölünürdü. Xronikalarda ilin sifarişi rəvayət olunan mətni bölmələrə bölmək üçün rəqəmdən istifadə edilmişdir.

Lügətlərdə hər hərf üçün ayrılan bölmə “kitab” termini ilə müəyyən edilir və kök, termin, xüsusi ad, coğrafi ad və sair hər hansı fəsil və ya fəslin adı ola bilər. Təzkirə və polemik əsərlərdə mətnin müəyyən hissələri nəzəri mətnə “qalə” (dedi) və “aqlu” (deyirəm) sözləri ilə bağlanmışdır.

Ədəbi antologiyalar və jurnallar bölmə başlıqlarının müxtəlifliyi ilə diqqət çəkən əsərlərdir. Məsələn, İbn Abdarrabbihinin (IX əsr Əndəlüs) “el-İqdu-l-Ferid” (“Yalnız boyunbağı”) adlı antologiyası 25 fəsildən ibarətdir. Bu bölmələr 13-cü bölmənin mərkəzində yerləşir. Cüt-cüt götürülmək şərti ilə qiymətli daşların adını daşıyırlar [7, s. 148].

Əsərlər ənənəvi olaraq Bismillahla başlayır. Sonra Allaha və Peyğəmbərə dualar edilir, buna həmd deyilir. Müəllif İslamı, müsəlman cəmiyyətini, ərəb dilini və əsərin aid olduğu elm sahəsini tərənnüm edən cümlələr əlavə edə bilər. Sonra “və ba'du” düsturu yazılır və əsərin müqəddiməsi bu düsturdan sonra başlayır. Bəzən hamdiyə çox qısa yazılır və ya tamamilə atılır.

Muqəddimə “mukaddime”, “mukaddame”, “dibache”, “xutbe”, “terceme”, “fatihe”, “mudhel”, “medhel” terminləri ilə ifadə edilir. Müəllifin girişdə bu əsəri yazmaqda məqsədi: faydalı məlumat yaymaq istəyi, mövcud əsərlərin kifayət qədər olmaması, bu işləri davam etdirmək, genişləndirmək, təkzib etmək, dostların tövsiyəsi və ya tələbələrin xahişi barədə məlumat vermək istəyi. Ənənəvi olaraq, girişdən sonra müəllif əsərin adını yazır. Başlıq “va semmeytuhu” (adını mən verdim) ifadəsindən sonra yazılır. Əsərin hissələri və müəllifin adı başlıqdan sonra gəlir. Əgər əvvəllər araşdırılmış mövzu üzərində işləyirsə, yazılan əsərlər haqqında məlumat verir, tənqidi fikirlər yazır, onların müsbət və mənfi cəhətlərini müəyyənləşdirir, öz işinin üstünlüyünü qiymətləndirir. Müəllif şərh yazırsa, orijinal əsəri tərifləyir və şərhin səbəblərini açıqlayır [6, s. 211].

Başlıq əsərin mühüm hissəsidir və əsər başlıqla tanınır. Ərəb əlyazmalarının əksəriyyəti yuxarıda müəyyən etdiyimiz terminlərlə adlanır. Onlar tez-tez istifadə olunduğu üçün onları ətraflı izah etmək lazımdır. Bunun üçün hətta bir söz əlavə etmək kifayətdir. Məsələn: Kitabul-Mubatta, Kitabul-Ağani, Kitabul-maarif, Risalətul-Qufran. Müəllifin adını da əlavə etmək olar: Divan Cerir, Müsnəd İbn Hənbəl. Əsərin həsr olunduğu şəxsin adı: əl-Qanun əl-Məsudi, Kitab əl-Fehri, əl-Favaid ed-Diyaiyye. Ölkənin və ya şəhərin adı: Tarix Dəmkeş. Elmin əsas qolunu müəyyən etmək olar: Kitab ət-Təfsir, Kitab ət-Tarix, Kitab əl-Ədəb, Kitab ən-Nəvadir, Kitab əl-Fədail. Başlıqlar bəzən daha uzun və daha təsviredici ola bilər [2, s. 73].

Başlıq müxtəlifliyində qayda axtarmaq düzgün deyil. Başlıq seçimində əsas fikir və dəyərlər, ənənələr, müəllif üslubu və zövqü həlledicidir. Təfsir və taliklərin adları orijinal əsərin adını ehtiva etdiyi üçün daha uzundur. Bununla belə, uzun başlıqlar istifadədə qısaldılır və bəzən əsərə bir sözlə istinad etmək olar. Bütün bu əlamətlər iş başlıqlarını və mətnləri müəyyən etmək və müəyyən etməkdə problemlər yaradır. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün Katip Çələbi Hacı Halife XVII əsrdə “Kitab və elmlər haqqında şübhələrin aradan qaldırılması” adlı bibliografik əsər yazmışdır.

Eyni problem müəllif adları ilə də baş verir. Ədəbiyyatdan əvvəlki dövr yazıçılarının, şifahi məlumat ötürənlərin, müxtəlif dövrlərdə məlumat paylaşanların, tərcümə əsərlərinin müəlliflərinin, tərcüməçilərin, habelə əlyazmalarda adlarına rast gəlinən nüsxəçilərin və əlyazma sahiblərinin adları müəllifin adını müəyyən etmək çətinidir.

Əsərlə əlyazma arasındakı bağ üç şəkildə ümumiləşdirmək olar: əsər və əlyazma bir-birinə mükəmməl uyğun gəlir; əlyazmanın bir hissəsini və ya bir və ya bir neçə cildini ehtiva edir; Burada başqa əlyazmalar da var.

Orta əsr ərəb yazılı mətnləri həcmli əsərlərlə doludur. Bu əsərlər yüzlərlə, hətta minlərlə səhifədən ibarətdir. Onları bir cildə sığdırmaq mümkün deyil. Əsəri cildlərə bölmək müəllifin borcudur. Ümumiyyətlə, tarix, bioqrafiya və filologiya əsərləri, ensiklopediyalar və jurnallar çoxcildlidir. Bir çox şairlərin divanları, təfsirləri, hədisləri də irihəcmli əsərlərdir.

Bəzən əlyazmada bir neçə əsər ola bilər. Bu əlyazmada əsərlər bir müəllifin və ya bir neçə müəllifin əsəri ola bilər. Əsərlər yalnız ərəb və ya digər dillərdə bir-birinə yaxın və ya bir-birindən çox uzaq olan mövzularda yazıla bilər. Xarici dildə yazılmış mətnlər ərəb dilində yazılmış əsərin

şərhi və ya tərcüməsi, orijinal əsər və ya müxtəlif qeydlərdə yazılır. Çox vaxt bu əlyazmalar həkimlərin, hüquqşünasların, ilahiyyatçıların, müəllimlərin və tələbələrin hər gün istifadə etdikləri, biliklərindən bəhrələnen kitablardır. Bəzən əlyazma qaralamaya bənzəyir boş səhifələrin ardınca müxtəlif əsərlərdən sitatlar gəlir [4, s. 16].

Müxtəlif dövrlərdə müxtəlif müəlliflərin yazdığı əsərlərin bir əlyazmada şüursuz şəkildə toplanması orta əsr ərəb əlyazma ənənəsində nadir hadisədir. əlyazmaları, xüsusən də çap mətnləri və ya nüsxələri olanlar mətnlərini birlikdə tapmaq mümkün deyil, 19-20-ci əsrlərdə redaktə edilmiş əlyazmalarda nadir hallarda rast gəlinir.

Əlyazmaların keyfiyyəti də çox önəmlidir. Bunu başa düşmək üçün müəllifin və surət çıxaranların iş şəraitini, mətnlərin köçürülmə şərtlərini, yazı ənənəsinin tarixini və xüsusiyyətlərini, ərəb dili və əlifbasının xüsusiyyətlərini bilmək çox vacibdir.

Samitlərdən ibarət ərəb əlifbası eyni şəkildə yazılmış müxtəlif hərfləri oxumaq üçün nöqtələr, saitlər və bəzi orfoqrafik şərtlər tələb edir. Hərəkətlər və digər işarələr hərflərin üstündə, nadir hallarda aşağıda yazılır.

Əlyazmaların texniki xüsusiyyətləri. Orta əsr əlyazmaları sənət abidələri və sənətkar əməyinin məhsuludur. Belə yanaşma elmi maraq oyadır ki, onu da qiymətləndirməmək olmaz. Çünki əlyazmalar mövzusu ilə bağlı obyektivdir. O, reallıq baxımından məlumat verir və yerli tarixin təfərrüat zənginliyini və rəngarəngliyini ortaya qoyur. Bu, tamamilə orijinal və çox cəhətli bir işdir. Bunu sənət mütəxəssisləri və maddi mədəniyyət mütəxəssisləri və tarixçilər başa düşə bilirlər.

Yazı ənənəsini davam etdirmək üçün yalnız siyasi-iqtisadi şərtlərdən ibarətdir deyil, mənəvi dəyər istehsalı və onun inkişafı üçün ictimai istək müəyyən səviyyəyə çatmalıdır, həm də müvafiq maliyyə vəsaitləri də çox zəruridir. Xüsusən də böyük həcmdə yazılı əsərlər və onların uzun müddət qorunub saxlanması nəzərdə tutulursa maliyyə resursları təbii sərvətlərdən yaradılmış kağız, mürəkkəb, cild, qələm və onların istehsal texnologiyaları nəzərə alınır. Ərəb dilində mətnləri köçürmək üçün dövr və məkandan asılı olaraq müxtəlif materiallardan istifadə edilirdi. Uzun mətnlər üçün ümumiyyətlə papirus, perqament və kağızdan istifadə olunurdu. Bu yazı materialları Şərq xalqları arasında uzun müddət, islamdan əvvəlki dövrdə və İslam tarixinin ilk illərindən məlum idi. Xüsusilə hesab və məktublar papirus üzərində yazılırdı. Papirus üzərində yazılmış çox az ədəbi əsər günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bildiyimiz yeganə kitab Abdullah bin Vahbe bin Müslimin (743-813) yüz səhifəlik “Cami fi'l-Hadis” (hədis jurnalı) əsəridir. Papirus üzərində yazılan əlyazmaların sayının az olmasından asılı olmayaraq, onların tədqiqi və öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki onlar yazı tarixinin çox erkən dövrlərini görmək və araşdırmaq imkanı verir [10, s. 183].

Abbasi xilafətində kağız istehsalı ilə bağlı əs-Salibi belə yazır: “Samer kant öz kağızı ilə məşhurdur. Misir papirusunu və uzun müddət istifadə edilən dərisini aradan qaldırdı. Çünki Samerqənd kağızı gözəl, yumşaqdır və faydalıdır. Bu kağız yalnız Səmərqənd və Çində istehsal olunurdu.

Səmərqənd kağızının istehsalının sirrini ərəblərlə müharibədə əsir düşən çinlilər və Səmərqənddə məskunlaşan Şərqi Türküstanlılar açmışdı. Bu hadisə Yaxın Şərq və Avropanın mədəniyyət tarixində böyük əhəmiyyətə malikdir. Beləliklə, məqalənin materialı dəyişdi və bütün Aralıq dənizi hövzəsini əhatə edirdi. Kağız dövrü indi başlayıb və bu günə qədər davam edir. Kağızın Qərbə çatması uzun müddət çəkdi. İki əsrə yaxın kağız istehsalı və satışı Səmərqənd inhisarında qaldı. Xüsusən əsrin ikinci yarısında kağız dəyirmanları Dəməşq, Tripoli, Həma və Tiberiyada yaradılmışdır. 11-13. Əsrlərdə Fava, Hativa (və ya Şatibe), Təbriz və Qahirədə kağız emalatxanaları fəaliyyət göstərirdi” [9, s. 168].

Kağız istehsalı texnologiyasının inkişafı ərəbdilli ədəbiyyatın və elmin yüksəlişi ilə eyni vaxta düşdü. Bu ikisi arasında ciddi bir bağlılıq və öhdəlik var. Keyfiyyətli, ucuz yazı materiallarının kütləvi istehsalı və əlyazmaların geniş yayılması və elmin paralel inkişafı bir-biri ilə mütənasibdir. Texnoloji yeniliklər elmin və ədəbiyyatın inkişafında nailiyyətlərə təkan verdi. Əlyazmaların sürətlə yayılmasında qələm və mürəkkəb də böyük rol oynayıb. Onların istehsalında keyfiyyətə böyük

önəm verilirdi. O, xəritələrdə dünyanın səthini, ticarət yollarını, şəhər və kəndləri, dağları, çayları, dərələri, gölləri, dənizləri və səhraları yaratmaqda çətinlik çəkirdi. Əl-Battani və Əbdürrəhman əl-Sufinin ulduz cədvəlləri çox dəqiqdir və ətraflı şəkildə çəkilmişdir. Bürclərin eskizləri çox primitiv və sadədir. Həndəsə eskizləri çox uğurla çəkilirdi, lakin bütün riyazi işlərin bu eskizlərlə təchiz edilməsi qeyri-adi deyildi. Memarlıq və mühəndislik möcüzələrinin eskizləri kitabın səhifələrinə daxil edilməyib [5, s. 134].

Ərəb əlyazmalarında fayton qayıdışları, paraqraflar və böyük hərflərdən istifadə edilmir. Əsərlərin adları və müəlliflərin adları da birinci səhifədə və ya mətnə başlamazdan əvvəl yazılır. Fəsil başlıqları böyük hərflərlə, çox vaxt rəngli mürəkkəbdən istifadə edərək ayrıca sətirdə yazılır. Nöqtə və vergül işarələri çox vaxt kiçik dairələr, üçbucaqlar, ulduzlar və üreklər şəklində yazılır.

Əlyazmanın səhifələrinin sayını təyin etməyin ən qədim üsulu əlyazmanın dəftərlərə (kürrase, cüz', dəftər, mücelləd) bölünməsidir. Hər dəftər 10 və ya 8 -12 yarpaqdan ibarətdir. Kürrase nömrəsi müvafiq olaraq səhifənin yuxarı sol küncündə yazılır. Yarpaq nömrələrinin göstərilməsi sonrakı dövrlərə aiddir. Səhifələrin nömrələnməsi daha yeni bir hadisədir.

Ərəb əlyazmasının gözəlliyi onun yazısındadır. Müxtəlif növ xətlər var. Bu xətt növləri bölgəyə görə dəyişir. VI əsr ərəb yazılarında iki növ yazıya rast gəlinir: monumental və kursiv. Monumental yazıda düz xətlər və kvadrat küncələr, kursiv yazıda isə dairəvi xətlər var [9, s. 182] və ahəngdar bükülmələri ilə seçilir. Monumental yazıya kufi yazısını misal göstərmək olar. İbn Nədimin "Fihrist" əsərindən öyrəndiyimiz kimi, Əməvilər dövründə (661-750) xəttat Kutbe (ö. 771) kursiv yazının dörd əsas növünü "kəşf etdi": "el-Celil", "et-Tümer el-Kebir", "en-Nisf es-Sakil", "es-Süls el-Kebir". Bu xətt növlərindən təxminən 20 xətt növü əldə edilmişdir.

Əbu Əli Məhəmməd bin Əli bin əl-Həsən İbn Mukla (886-940) çox məşhur xəttat idi. Ərəb xəttatlığında islahatlar apardı və "mütənasib xəttatlıq" icad etdi. İbn Mukləni təqlid edən çoxlu xəttat var idi. Onun təsiri onun dövründən bu günə qədər bir çox qələm məktəblərində hiss olunur.

Ərəb əlyazmalarında qrafiklərə, xəritələrə, cədvəllərə, eskizlərə və diaqramlara tez-tez rast gəlinir. Ərəb kartoqrafiyası səyyahlar və coğrafiyaçılar tərəfindən təsvir edilən xəritələrdə dünyanın səthini, ticarət yollarını, şəhər və kəndləri, dağları, çayları, dərələri, gölləri, dənizləri və səhraları göstərir [2, s. 109].

Yaratmaqda çətinlik çəkirdi Əl-Bəttaninin və Əbdürrəhman əl-Sufinin ulduz xəritələri çox dəqiq və ətraflı şəkildə çəkilib. Bürclərin eskizləri çox primitiv və sadədir. Həndəsə eskizləri çox uğurla çəkilirdi, lakin bütün riyazi işlərin bu eskizlərlə təchiz edilməsi qeyri-adi deyildi. Kitabın səhifələrində memarlıq və mühəndislik möcüzələrinin eskizləri yer almayıb [9, s. 45].

Əlyazmaların cildlənməsi dəridən və ya dəri ilə örtülmüş kartondan hazırlanır. Şərq xalqları dəri istehsalı ilə çox erkən tanış olmuşlar. Cərgəni düzəldən ustaların adları nə mənbələrdə, nə də cildlərdə yazılmayıb. Amma soyadı Səhhaf (bağlayıcı) olan bir çox ustadlar məşhur idilər. "Fihrist"-in müəllifi, 9-10-cu əsrlər. O, əsrlər boyu yaşamış bəzi cild ustalarının adlarını yazmışdır: Şəfat əl-Mikrat əl-Uceyfi, Ebu İsa Şiran, Dimya'a al-A'sar bin el-Heccam, İbn Ebu'l-Hariş, əl-Məmun sarayı. Sağ qalan ən qədim cildlər 9-10-cu əsrlərə aiddir. [11, s. 106].

Ərəb-müsəlman coğrafiyasında iki birləşdirici sənət ənənəsi, Misir və İran ənənələri şöhrət qazanmışdır. Bağlayıcı sənət ənənəsi sonralar Osmanlı dövlətində yaranmış və inkişaf etmişdir. Əlyazmaların bütün texniki və bədii xüsusiyyətlərində olduğu kimi, cildləmə sənətində də qədim sivilizasiyaların və qonşu xalqların nailiyyətləri mənimsənilib, müxtəlif adət-ənənələr birləşdirilib, inkişaf etdirilib və çox uzun müddət yüksək səviyyədə saxlanılıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.M. Bir daha “Azərbaycan əlyazma kitabı” anlayışı haqqında. Yaxın-uzaq keçmişimiz və əlyazmalarımız: Elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: Örnək, 1993, 182 s.
2. Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. I c., Bakı: Elm, 1979, 104 s.
3. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycanda mətnşünaslığın inkişafı tarixindən // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, Bakı, 1970, № 2, s. 7-12.
4. Qəhrəmanov C.V. Azərbaycan əlyazma kitabı Avropa kitabxanalarında / Azərbaycan filologiyası məsələləri. III buraxılış, Bakı: Elm, 1991, s. 5-18.
5. Musabəyli A. Mətnşünaslığın nəzəri və təcrübi əsasları: Dərs vəsaiti. Bakı: Elm, 2007, 200 s.
6. Zəkiyev İ.Ş. Azərbaycan kitabının inkişaf yolu (Qədim dövrdən XIX əsrin sonuna qədər). Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 2000, 388 s.
7. Казиев А.Ю. Художественное оформление Азербайджанской рукописной книги XIII-XVII веков. Москва: Книга, 1977, 216 с.
8. Каталог арабских рукописей. Т. I, Баку: ЭЛМ, 1984; т. II, Баку: ЕЛМ, 2000; т. III, Баку: Нурлан, 2007, 223 с.
9. Каталог персидских рукописей. Т. I, Баку: Örnək, 1994; т. II, Баку: ЭЛМ, 2000; т. III, Баку: Нурлан, 2007, 304 с.
10. Каталог тюркских рукописей. Т. II, Баку: Нурлан, 2009, 264 с.
11. Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. Москва: Наука, 1985, 206 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eylazov.f@gmail.com

Fakhraddin Eylazov

ARABIC MANUSCRIPTS AND MANUSCRIPT TRADITION

This study aims to provide complete information about the Arabic manuscript tradition from its inception to the 20th century, identify its most important features, and identify its qualitative and quantitative characteristics.

Since the Middle Ages, Arabic texts have been important in the history of world science and culture. Not only the Arabs, but also all the peoples of the Caliphate, Turkic and Muslim scholars made a significant contribution to the formation of this rich heritage. The majority of these manuscripts is located in libraries and private collections within our nation and is accessible to readers. Unfortunately, many of these works, which are a source for all areas of science, have not been properly researched, cataloged, or provided with adequate information. This article attempts to explain the features and scientific value of these manuscripts, which were written by world scientists during the Middle Ages.

Keywords: *text, Arabic manuscript, source, author, copy, history of science.*

Фахреддин Эйлазов

АРАБСКИЕ РУКОПИСИ И РУКОПИСНАЯ ТРАДИЦИЯ

Цель данного исследования – предоставить полную информацию об арабской рукописной традиции от ее зарождения до XX века, выявить ее наиболее важные особенности, рас-

смотреть все аспекты арабской рукописи, выявить ее качественные и количественные характеристики.

Рукописи, написанные на арабском языке, играли важную роль в истории мировой науки и культуры со времен Средневековья. В формирование этого богатого наследия важный вклад внесли не только арабы, но и все народы халифата, тюркские и мусульманские учёные. Большая часть этих рукописей хранится в библиотеках и частных коллекциях нашей страны и доступна читателям. К сожалению, большинство этих работ, являющихся источником для всех областей науки, не были должным образом исследованы, каталогизированы, а подготовленные каталоги не снабжены достаточной информацией. В данной статье была предпринята попытка объяснить особенности и научную ценность этих рукописей, написанных мировыми учеными в средние века.

Ключевые слова: *текст, арабская рукопись, источник, автор, копия, история науки.*

(Filologiya elimlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 20.02.2025

Son variant 03.04.2025